

İbn Âdil'in Tefsiri'nde 'Ulûmü'l-Kur'ân (Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân Örnekleri)*

Öz: Bu çalışmada, İbn Âdil'in el-Lübâb fî 'Ulûmü'l-Kitâb adlı tefsirinde 'Ulûmü'l-Kur'ân'a yönelik yaklaşımı incelenmiştir. İlgili literatürde müellifin hayatı ve vefatıyla ilgili eksik ve hatalı bilgilere dikkat çekilmiş ve bu hususların düzeltilmesine yönelik değerlendirmelere yer verilmiştir. Çalışmada, eserin Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân ilimlerine katkılarını analiz edilmiştir. Eserin, Hz. Peygamber ve Sahabe'den aktarılan rivayetlerle desteklenen Esbâb-ı Nüzûl ilmindeki yeri ile müfessirin akli ve içtihadî yorumlarının Münâsebâtü'l-Kur'ân bağlamındaki değerlendirmesi ele alınmıştır. Araştırma, Nitel Araştırma Yöntemi kapsamında doküman incelemesi tekniği ile yürütülmüş; içerik analizi ve tümevarım yöntemleri kullanılarak veriler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. el-Lübâb fî 'Ulûmü'l-Kitâb, rivayet geleneğinin zenginliği ve dirayet yönüyle dikkate değer bir içeriğe sahiptir. Türkiye'de, müellifin hayatı ve eseri hakkında sınırlı kaynağın bulunması konunun önemini artırmaktadır. Nihâî olarak İbn Âdil'in özgün bir yöntemle kaleme aldığı bu tefsirin, 'Ulûmü'l-Kur'ân konularını sistematik bir biçimde ele almadığı, ancak özellikle Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân gibi ilimler açısından önemli bir kaynak niteliği taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Âdil, 'Ulûmü'l-Kur'ân, Esbâb-ı Nüzûl, Münâsebâtü'l-Kur'ân.

The Qur'anic Sciences in Ibn Adil's Tafsir (Examples of the Coherence of the Qur'an and the Reasons for Revelation)

Abstract: In this study, Ibn Âdil's approach to 'Ulûm al-Qur'ân in his tafsir al-Lubab fî 'Ulûm al-Kitab is examined. In the relevant literature, attention is drawn to incomplete and incorrect information regarding the author's life and death, and evaluations aimed at correcting these inaccuracies are provided. The study analyzes the contribution of the work to the sciences of Asbâb al-Nuzûl and Munâsabât al-Qur'ân. The position of the work in the field of Asbâb al-Nuzûl, supported by narrations transmitted from the Prophet and the Companions, as well as the exegete's rational and interpretative analyses within the framework of Munâsabât al-Qur'ân, are discussed. The research was conducted using the document analysis technique within the scope of the Qualitative Research Method, and relationships between the data were analyzed using content analysis and inductive methods. al-Lubâb fî 'Ulûm al-Kitâb possesses remarkable content in terms of both its rich tradition of narration and its interpretative aspects. The limited availability of sources on the author and his work in Türkiye increases the significance of the subject. Ultimately, it has been concluded that, although this tafsir does not systematically address 'Ulûm al-Qur'ân topics, it serves as an important source, particularly in the sciences of Asbâb al-Nuzûl and Munâsabât al-Qur'ân.

Keywords: Tafsir, Ibn Adil, 'Ulûm al-Qur'ân, Asbâb al-Nuzûl, Munâsabât al-Qur'ân.

Salih
KOPUZ**
Sevgi
TÜTÜN***

* Bu çalışma, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan "İbn Âdil'in Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'an" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E-Posta: salihkpz35@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6331-8759>.

*** Prof. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E-Posta: sevgi.tutun@ikcu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7226-9338>.

Giriş

Tarih boyunca kurulan devletlerin coğrafi konumları ve sosyo-kültürel ortamları farklılık arz etmekte olup, bu çeşitlilik müfessirlerin yaşadıkları dönemin koşullarına uygun eserler kaleme almalarına zemin hazırlamıştır. Kur'an'ın Hz. Peygamber'e indirilmeye başlamasıyla birlikte Müslümanların onu anlama çabası da ortaya çıkmış ve bu çaba, her dönemde farklı yöntem ve yaklaşımlarla sürdürülmüştür. Türklerin kurduğu Memlükler Devleti (1250-1517) de bu geleneğin bir parçası olarak Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu bağlamda, İbn Âdil, söz konusu dönemin ilmî ve kültürel birikimi doğrultusunda *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* adlı eserini kaleme almış ve dönemin Kur'an ilimleri anlayışına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bu araştırmanın amacı, İbn Âdil'in tanıtılması ve *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* adlı tefsirinin 'Ulûmü'l-Kur'an ilimlerinden Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtül-Kur'an perspektifinden incelenmesidir. Çalışmanın temel kaynağı, İbn Âdil ed-Dimaşkî'nin söz konusu dönemde kaleme aldığı *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* adlı eseridir. Bu çerçevede, müellifin eserindeki hangi 'Ulûmü'l-Kur'an konularına yer verdiği tespit edilmeye çalışılmış, Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtül-Kur'an ilimleri özelinde incelenmiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda, Türkiye'de söz konusu eser hakkında yüksek lisans/doktora düzeyinde herhangi bir akademik çalışmanın bulunmadığı ancak İbn Âdil'in kelâmî görüşlerini inceleyen makale¹ ve TDV İslam Ansiklopedisinde bir madde² tespit edilmiştir. Ayrıca, İbn Âdil'in doğum ve ölüm tarihleriyle ilgili Tabakat kitaplarındaki verilerin oldukça sınırlı olması ve bu alandaki bilgi eksikliği, konunun önemini artıran unsurlar arasında yer almaktadır.

Bu makale, iki bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Âdil'in hayatına ilişkin bilgilere yer verilmiş, ikinci bölümde ise müellifin tefsirinde ele aldığı 'Ulûmü'l-Kur'an konularından Kur'an'ın bağlamına ilişkin Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtül-Kur'an ilimleri incelenmiş ve müfessirin yaklaşımı analiz edilmiştir. Çalışmamız İbn Âdil'in ayetlerin bağlamına ilişkin yorumları kendi içtihadına dayanması yönüyle dikkatimizi çekmiş ve çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymuştur.

Araştırma, nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman analizi tekniğine dayanmaktadır. Türkiye'de İbn Âdil ve eserleri üzerine yapılmış kelâmî görüşlerinin ele alındığı makale hariç herhangi bir tez çalışmasının bulunmaması nedeniyle, öncelikle müellifin hayatı ve ilmî kişiliğine dair bilgiler sunulmuş, ardından eserinde Kur'an'ın lafzı, anlamı, tarihi ve bağlamı

¹ Ömer Fidanboy, "Hanbelî Gelenek İçinde Kelâm Yöntemine Meyleden Bir Âlim; İbn Âdil Ve Bazı Kelâmî Görüşleri", *Şarkiyat* 16/1 (30 Haziran 2024), 18-29.

² Ahmet Özel, "İBN ÂDİL", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2024).

ile ilgili ele aldığı 'Ulûmü'l-Kur'ân konuları tespit edilmiştir. Özellikle Kur'an'ın bağlamıyla ilgili ilimlerden Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân kavramlarına dair genel bir çerçeve sunulmuş ve müellifin eserinde bu konuları ele alış yöntemi analiz edilmiştir.

1.İbn Âdil'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb adlı eserin müellifinin adı kaynaklarımızda Ömer b. Ali b. Âdil el-Hanbelî ed-Dımaşkî en-Nu'mânî³ olarak zikredilmekte olup⁴ daha çok Ebu Hafs künyesi ile tanınmaktadır.⁵ Lakabı Sirâceddin⁶, nisbesi ise en-Nu'mânî'dir. ⁷ Tabakat eserlerinde İbn Âdil ile ilgili yapmış olduğumuz araştırma neticesinde onun doğum tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamış⁸ ancak ölüm tarihi ile ilgili olarak da (ö. 880/1475/1476) tarihi verilmektedir.⁹ el-Ednevî, onun ismini doğum ve ölüm tarihi belli olmayanlar başlığı altında¹⁰ zikretmektedir. Onun hocalarının ve öğrencilerinin vefat tarihleri ile birlikte düşünüldüğünde (ö.880/1475/1476) tarihinin çok isabetli olmadığını ifade edebiliriz. Bazı müellifler tarafından İbn Âdil hicrî 9. asır da yaşamış İslam âlimleri arasında zikredilmektedir.¹¹

Memlûk sultanları, ülkenin her tarafında açmış oldukları eğitim kurumları ile İslâmî ilimlerin gelişmesine katkı sunmuşlardır.¹² O dönemde Kahire önemli bir ilmî merkez olmakla birlikte müellifin yaşadığı şehir olan Dımaşk de ilmî hayatın canlı olduğu şehirlerden biridir.¹³Yapmış olduğumuz araştırma sonucunda İbn Âdil'in Şam bölgesinde¹⁴ eğitimini tamamladığını söyleyebiliriz.

³ Hayrettin b. Muhammed b. Muhammed Ali b. Faris Zirikli Dımaşkı, *A'lam* (Erişim 09 Ocak 2024), 5/58.

⁴ Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Muşennâ, 1941), 1543; Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi* (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayâh, ts.), 441-442.

⁵ Şemsuddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, 442.

⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1543.

⁷ Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), 293.

⁸ Ömer Rıza Kakhale, *Mu'cemu'l- müellifin*, 1993, 300.

⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1543.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed el-Ednevî Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-mufessirin*, thk. Süleymân b. Şâlih el-Hazzî (Suudi Arabistan: y.y., 1417/1997), 418.

¹¹ Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l- müfessirin (min Sadri'l-İslâm hatte el-Asr el-Hâdir)* (Beyrut, 1988), 1/398.

¹² Mahmud Rız Süleyman, *el- Edebü'l 'arabiyyü ve târihuhû fî asr-i Memâlik ve Osmâniyyîn ve'l-asr-ıl hadîs* (Dar Al-Kütüb Al-İlmiyah, 1957), 14; Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 190 (2011), 6.

¹³ Mahmud Rız Süleyman, *el- Edebü'l 'arabiyyü ve târihuhû fî asr-i Memâlik ve Osmâniyyîn ve'l-asr-ıl hadîs*, 4-12; Mürhef Abdülcebbar Saka, *el- Cedid fî tercümet-i İbn Adil ed-Dimeşki el-Hanbeli sâhib-i tefsir-il-lübâb min 'ulûmu'l-Kitâb*, ts., 12.

¹⁴ Mürhef Abdülcebbar Saka, *el- Cedid fî tercümet-i İbn Adil ed-Dimeşki el-Hanbeli sâhib-i tefsir-il-lübâb min 'ulûmu'l-Kitâb*, 27.

Müellifin hocaları olarak kaynaklarda Muhammed b. Ali b. Said, Kahire (ö. 637/1240-714/1314), Sahîh-i Buhârî'yi okuduğu hocası¹⁵ Vezira bnt. Ömer b. Müneccar, Dimaşk (ö. 624/1227-716/1316), Ahmed b. Ebi Talib¹⁶(ö. 730/1330)¹⁷ isimleri geçmektedir. İbn Âdil'in hacimli eserinden hareketle onun İslamî ilimler alanında geniş bir ilmî birikime sahip olduğunu ancak kaynaklarımızdaki sınırlı bilgilerden hareketle onun Tefsir, Fıkıh vb. ilimleri hangi hocalardan okuduğuna dair bir malumata ulaşamadık. Onun kaynaklardaki hocaları ile ilgili veri kısıtlılığı durumu öğrencileri içinde geçerlidir. Öğrencileri arasında Nureddin Ali b. Ebi Bekir el- Heysemî¹⁸ (ö. 735/1335-807/1405)¹⁹ tarihçi Muhammed b. Ahmed et-Tâkî el-Fâsî²⁰ (ö. 832/1429)²¹ isimlerini zikredebiliriz. Bu âlimlerin özelliklerinden de anlaşılacağı üzere İbn Âdil'in başlı başına rivayete dayanan Hadis ve Tarih gibi ilimler alanında derin bilgi birikimine sahip olduğu kanaatini taşımaktayız.

Yapmış olduğumuz literatür taraması neticesinde İbn Âdil'e ait iki eser atfedildiği görülmektedir. İlki çalışmamızın ana kaynağı olan *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*²² adlı tefsir²³ diğeri de *Haşiyetü'l-Muharrar*²⁴ adlı eserdir. Bu eser İbn Âdil'in Mecdüddîn İbn Teymiyye el-Harrânîye (ö. 652/1254) ait *el-Muharrar fî'l-Fıkıh ala Mezhebî'l- İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eser üzerine yazmış olduğu haşiyedir. Maalesef bu eser ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmada detaylı bilgilere ulaşamadık. *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, kaynaklarımızda İbn Âdil'e âdiyeti belirtilen ve çalışmamızın da ana kaynağı olan hacimli tefsiridir. Eserin 20 cilt olarak Âdil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvaz tarafından tahkikli neşri gerçekleştirilmiştir. Müellif tefsirini kaleme alırken çoğu kez Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürü'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn* adlı eserinden yararlanmışır.

¹⁵ Ebû 't-Ṭib Muhammed b. Ahmed b. 'Alî el-Fâsî el-Fâsî, *Ẓeylu't-takyîd fî ruvâtu's-sunen ve'l-esânîd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/248.

¹⁶ Bu hocasından rivayetlerini (706/1306-1307) senesinde sema etmiştir.

¹⁷ Mürhef Abdülcebbar Saka, *el- Cedid fî tercümet-i İbn Adil ed-Dimeşki el-Hanbeli sâhib-i tefsir-il-lübâb min 'ulûmu'l-Kitâb*, 27.

¹⁸ Muhaddis, Hafız, *Mecma'u'z-zevâ'id ve Menba'u'l-fevâ'id, Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâ'id İbn Hibbân, Takrîbü'l-buğye fî tertîbi eḥādîsi'l-hilye* eserlerinin müellifi. (Mu'cemu'l- müellifin, 7/45)

¹⁹ Ömer Rıza Kahlale, *Mu'cemu'l- müellifin*, 7/45; Zirikli, A'lam, 4/266.

²⁰ Tarihçi, *el-'İkdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn* adlı eserin müellifidir.

²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1150; İbn Humejd el-Necdî el-Mekkî, *Kitab-ı es-sehabi'l-vâbile ala darâihî'l-Hanâbile* (1996), 793.

²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1543.

²³ Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşki en-Nu'mânî İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avviḍ (Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/1.; Eser 20 cilt halinde tahkikli neşri Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından yayınlanmıştır.

²⁴ Şemsuddîn es-Seḥâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 442.

Yaptığımız literatür taraması sonucunda müellif ve eserleri hakkında çeşitli akademik çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Türkiye'de müellifin kelâmî konulara yaklaşımını inceleyen makale Ömer Fidanboy tarafından kaleme alınmıştır.²⁵ Farklı İslam ülkelerinde örneğin Halil Mahmud Muhammed Ebu Ğanim tarafından Filistin Halil Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde hazırlanan *I'tiradât İbn Âdil el-Hanbelî en- Nahviyyeti ale Zemahşeri fî Kitâbihî el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* (1439/2018),²⁶ ve Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mahmud Ali Osman tarafından hazırlanan *Menhec-i İbn Âdil el-Hanbelî fî et-Tefsir*²⁷ başlıklı eserler tamamlanmış yüksek lisans çalışmalarından bazılarıdır. Müellif ve eseri ile ilgili doktora çalışmaları da mevcuttur. Örneğin Muhammed Hasan Mevlana Şemsü'l Hak tarafından Suudi Arabistan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi'nde hazırlanan *el-İştikâk inde İbn Âdil fî Tefsirihi el- Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb*,²⁸ (1433/2012)" ve İsmail Abbas Hüseyin el- Ka'bî tarafından Irak Müstansıra Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde hazırlanan *ed-Dirâset'il-Lügaviyyeti fî Tefsir-i (el- Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb*²⁹, (1424/2003)" isimli tamamlanmış doktora çalışmaları farklı ülkelerde yapılmıştır. Ülkemizde ise *el-Lübâb fî 'Ulûmü'l- Kitâb* ile alakalı *İbn Âdil'in Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an* adlı tezimiz ve *İbn Âdil'in Tefsirinde Kırâat* isimli iki doktora çalışması halen devam etmektedir.

İbn Âdil ve *el- Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* isimli eseri hakkında verdiğimiz bu bilgilerin ardından şimdi de onun tefsirinde hangi 'Ulûmü'l-Kur'ân konularını ele aldığına değineceğiz.

2. İbn Âdil'in Tefsirinde 'Ulûmü'l-Kur'ân

Çalışmamızda *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb*'in 2011 tarihinde Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından tahkikli 2. baskısı ana kaynak olarak kullanılmıştır. Eserde müellif tarafından yazılmış bir mukaddime bulunmamakta olup dolayısıyla onun tefsir yöntemini ya da hangi 'Ulûmü'l-Kur'ân konularına yer verdiğini bilmemiz ancak eserin başta sona incelenmesi ile mümkündür.

Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle 'Ulûmü'l-Kur'ân kavramının tanımını yapalım. 'Ulûmü'l-Kur'ân, 'ilm ve Kur'an kelimelerinin izafet terkibinden oluşmaktadır. 'İlm sözlükte bir şeyi, haberi bilme, hissetme³⁰ ve

²⁵ Fidanboy, "Hanbelî Gelenek İçinde Kelâm Yöntemine Meyleden Bir Âlim; İbn 'Âdil Ve Bazı Kelâmî Görüşleri", 3-12.

²⁶ İbn Adil'in eserinde Kur'an ayetlerinin farklı nahvi yönleri ve farklı manalarını içeren incelikler bulunmaktadır. Bu çalışmada İbn Âdil'in Zemahşeri'den nahvi olarak farklı görüşlerine yer verilmiştir.

²⁷ Bu çalışmada İbn Adil'in sadece tefsir yöntemi ele alınmış, sarf, nahiv ve kıraat tercihlerine dair açıklama yapılmamıştır.

²⁸ İbn Adil'in tefsirindeki kelime etimolojileri ve çeşitleri ile ilgili açıklamaları değerlendirilmiştir.

²⁹ İbn Adil'in eseri fonolojik, morfolojik, dilbilimsel ve anlamsal olarak incelenmiştir.

³⁰ Ebû 'Abdurrahmân el-Ĥalîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Ĥalîl b. Ahmed, *Kitâbu'l- ayn*, thk. Mehdî el-Maĥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 2/152.

bir şeyi hakikati ile bilme ³¹anlamlarına gelmekte olup izafetin ikinci kelimesi olan Kur'an ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüş ancak genel kanaat, kelimenin mastar manasından alınıp mef'ul manasında kullanıldığıdır. Bu tarife göre Kur'an, Hz. Peygambere indirilen kitabın özel ismidir. ³²

Ulûmü'l-Kur'an kavramı mefhum olarak sahabe döneminden itibaren bilinmekte ³³ olup ancak günümüzde anlaşıldığı üzere kavramlaşması ilerleyen zamanlarda gerçekleşmiştir. Zerkeşî'ye (ö. 794/1392) ait *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* adlı eser, 'Ulûmü'l-Kur'an konularını sistematik olarak ele alan ilk te'lif eser kabul edilmekle birlikte bu terkibi içeren eserlerin daha önceden de kaleme alındığını söylememiz mümkündür. Zürkânî, bu alanda yazılan ilk eserin Ali b. İbrâhim b. Saîd el-Havfî'ye (ö. 430/1038) ait *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* olduğunu belirtmektedir. ³⁴ Subhi Salih ise bu konudaki ilk eserin Muhammed b. Halef el-Merzübân'ın (ö.309/922) *el-Hâvî fî 'Ulûmi'l-kur'an* olduğunu söylemektedir. ³⁵

Zerkeşî ilgili eserinde 'Ulûmü'l-Kur'an'ın net bir tanımını yapmamış ancak kapsamı hakkında bilgiler vermekle yetinmiştir. Bu alandaki boşluğu doldurma gayesi ile te'lif edilen Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el- İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* eserinde de kavramın net bir tarifinin ³⁶ yapıldığını görememekteyiz. Çalışmamızın ana kaynağı olan İbn Âdil'in *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* isimli eserinde de 'Ulûmü'l-Kur'an terkinin net bir tanımına ulaşamadık. İlk te'lif edilen eserlerde 'Ulûmü'l-Kur'an kavramı mefhum olarak geçmekte ³⁷ ve daha çok onun neleri kapsadığı ile ilgili bilgilerin aktarıldığını görmekteyiz.

İslam bilginlerinin 'Ulûmü'l-Kur'an kavramının tarifi konusunda fikir birliğinde olduklarını söylememiz mümkün gözükmemekle birlikte her birinde ortak yönleri olan 'Ulûmü'l-Kur'an tanımı yaptıklarını görmekteyiz. Örneğin Zürkânî onu *Nüzûlû, tertibi, derlenmesi, yazılması, okunması, i'câzı, nâsih-mensûhu, kendisine yönelik itirazların çürütülmesi vb. açılardan Kur'an ile ilgili konuları*

³¹ Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 33/126.

³² Ebû'l-Faîl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Mişriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 1/182.

³³ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-M'arife, ts.), 1/95-102.

³⁴ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Mısır: İşâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/33-35.

³⁵ Subhi es- Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-'Ilm lil-Melâyin, 2000), 122; Baş, Erdoğan, "Kur'an ilimlerinin doğuşu ve tarihi gelişimi (ilk dört asır)", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*, (2002), 23.

³⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 1/15-16.

³⁷ Birışık, Abdulhamit, "Kur'an ilimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar XIX/1* [İslâmî ilimlerde Terminoloji Sorunu-I] (2006), 38-39.

ele alan ilimdir.³⁸ diye tarif ederken Nurettin İtr da Kur'an'ın inîşî, tertibî, toplanması, yazılması, tefsiri, i'câzı, nâsihi ve mensûhu vb. Kur'an ile ilgili ilimlerin hepsi³⁹ olarak tarif etmektedir. Kavramın bazı müellifler tarafından ise Kur'an'a dayanan⁴⁰ ya da Kur'an'a hizmet eden⁴¹ ilimler olarak genel bir tarifinin yapıldığını görmekteyiz. Biz de 'Ulm'l-Kur'an'ı, Kur'an'ı tefsir edecek kişinin, öncelikle bilmesi gereken ve Kur'an ile doğrudan alakalı ilimler olarak tarif etmekteyiz.

İbn Âdil, her ne kadar 'Ulm'l-Kur'an'ın tanımını yapmamış olsa da eserini ulemâ'nın 'Ulm'l-Kur'an hakkındaki görüşlerini toplamak amacıyla te'lif ettiğini ve bundan dolayı da *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* olarak isimlendirdiğini belirtmiş⁴² ancak hangi 'Ulm'l-Kur'an konularına yer verdiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamıştır. 'Ulm'l-Kur'an ile ilgili tariflerin geniş çerçevede tutulmuş olması aynı zamanda onun sınırları konusundaki belirsizliği de gün yüzüne çıkarmaktadır. Zerkeşî (ö.794/1392) *el-Burhân* adlı eserinde 'Ulm'l-Kur'an konularını 47,⁴³ Süyûtî (ö.911/1505) ise *el-İtkân*'da 80 ana başlık⁴⁴ altında sınıflandırmışlardır. Subhî es-Sâlih ve Mennâ' Kattân gibi müelliflerde eserlerinde 'Ulm'l-Kur'an konularını farklı ana başlıklar altında işlemişlerdir.⁴⁵ Biz de İbn Âdil'in Tefsirinde 'Ulm'l-Kur'an isimli çalışmamızda *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb* adlı eserde 'Ulm'l-Kur'an ile ilgili bilgiler sistematik olarak verilmediğinden bu bilgileri ortak özelliklerinden hareketle kendi bakış açımıza göre sınıflandırdık. Çalışmamızda müellifin tefsirinde yer alan 'Ulm'l-Kur'an konularını, Muhsin Demirci'nin tasnifini⁴⁶ değil bu bağlamda kaleme alınan bir eserde yapılan tasnifi⁴⁷ tercih ederek Kur'an'ın lafzı, anlamı, tarihi ve bağlamı ile ilgili ilimler olarak kategorize ettik.

Tespitlerimize göre İbn Âdil, Kur'an'ın lafzı ile alakalı olarak Mübhemât'l-Kur'an, Garîbü'l-Kur'an, Vücûh ve Nezâir, Aksâm'l-Kur'an, Kıraat ve Fezâil'l-Kur'an gibi ilimlere yer vermektedir. Müellif, Kur'an'ın anlamı ile ilgili olarak Müteşâbih'l-Kur'an, Hurûf-ı Mukattaa, İ'câzu'l-Kur'an ve Ahkâm'l-Kur'an ilimlerine, Kur'an tarihi ile ilgili olarak da Nâsih- Mensûh, Kısasu'l-Kur'an, Mekki-Medenî ilimlerine ve bağlamla ilgili Esbâbu'n-Nüzûl ve Mnâsebât'l-Kur'an ilimlerine dair bilgiler aktarmaktadır.

³⁸ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fî 'ulûmî'l-Kur'an*, 1/27.

³⁹ Nurettin Muhammed İtr el-Halebî, *'Ulûmu'l-Kur'an*, 8

⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 110.

⁴¹ Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an Tarihi*, 205.

⁴² İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 1/79.

⁴³ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) , *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-M'arife, ts.), 4/154.

⁴⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'an*, 1/21.

⁴⁵ Subhî es- Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmî'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-'İlm il-Melâyin, 2000), 367; Mennâ' b. Halil el-Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmî'l-Kur'an* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 2000), 402.

⁴⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (M.. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 141.

⁴⁷ Akif Yıldırım, *Tefsir Usulü'nün Mahiyeti Eser zelinde Dönem Mukayesesi* (Dby Yayınları, 2021), 298-303.

Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygambere "İnkârcılar, "Kur'an ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya!" diyorlar. Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdik."⁴⁸ ve "Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye okumaya elverişli bölümlere ayırdık, peyderpey indirdik."⁴⁹ anlamındaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere o bir kitap halinde topluca indirilmemiş aksine belli bir süre zarfında peyderpey indirilmiştir. İşte bu süreçte ayetlerin bazen o tarihte yaşanan olaya ya da sorulan soruya cevap olarak nazil olduğu bir vakiadır. Bu durum Kur'an'ın dış bağlamı ile ilgili bir durumdur. Esbâb-Nüzûl ilmi Kur'an'ın dış bağlamını konu edinirken, Münâsebâtü'l-Kur'ân ise Kur'an'ın kendi içerisindeki bir birliktelik ve uyumunu yani iç bağlamını konu edinmektedir.

Çalışmamızın ana kaynağı olan İbn Âdil'in *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* adlı tefsirde Hz. Peygamber, sahabe ve tabiûndan rivayetler aktarılmaktadır. Bunların birçoğu da dış bağlamı ilgilendiren Esbâb-ı Nüzûl'e dair nakillerdir. Bu bilgiler, eserin rivayet yönünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Kur'an'daki ayetlerin ve sûrelerin kendi içerisindeki uyumunu konu edinen Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine dair yorumlar ve ayrıca müellifin tefsirdeki dirayetini ortaya koyan bu bilgiler bizim için değerlidir. Araştırmamızda ilgili eserin rivayet ve dirayet yönünün ortaya konulabilmesi amacıyla bu iki ilim tercih edilmiştir.

Biz de şimdi bağlamla ilgili ilimlerden Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân'a dair İbn Âdil'in tefsirinde yer alan bazı örnekler üzerinde durmaya gayret edeceğiz.

2.1. İbn Âdil'in Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl

Esbâb-ı nüzûl bilgisinin temel dayanağı konuyla ilgili Hz. Peygamber ve sahabeden bize gelen nakillerdir.⁵⁰ Bu bilgiler sayesinde Kur'an'ın indirilmiş olduğu ortam hakkında veriler elde etmiş ve bir yönüyle de ayetlerin bağlamını öğrenmiş olmaktadır. İbn Âdil'in de ayetleri tefsir ederken yorumunu bu ilimle ilgili rivayetlere dayandırıldığını görmekteyiz. Bir diğer ifadeyle onun geçmişin birikimi olan rivayeti öncelediği ve bu birikimden de önemli ölçüde yararlandığını göstermektedir.

Esbâb-ı Nüzûl terimi sebep ve nüzul kelimelerinden oluşan izafet terkididir. İfadenin ilk kelimesi olan "sebep" sözlükte ip, bir şeye götüren yol⁵¹ anlamlarına gelmekte olup çoğulu ise esbâb'tır. Terkibin ikinci kelimesi olan

⁴⁸ "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). el-Furkan 25/32

⁴⁹ "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). el-İsrâ 17/105-106

⁵⁰ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbü'rî el-Vâḥidî (ö. 468/1076), *Esbâbu'n-nuzûl*, thk. 'İşâm b. 'Abdilmuhsin el-Humeydân (b.y.: y.y., 1412/1992), 10.

⁵¹ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-ayn*, 7/203-204.

nüzûl de lügatte yüksekte inme, afet, musibet⁵² anlamlarına gelmektedir. Terim olarak Esbâb-ı Nüzûl ise vahyin inmesine neden olduğu düşünülen olaylar ve sorulardır.⁵³ Bu tanımdan hareketle e-Esbâb-ı Nüzûl, ayetlerin doğru anlaşılmasına önemli ölçüde katkı sağlayan bir ilimdir.⁵⁴ Bu ilmin temel dayanağı o dönemde yaşayanlardan konuyla ilgili aktarılan sahih rivayetler olup konu bir anlamda Hadis ilmini de yakından ilgilendirmektedir. Bir ayet ile ilgili birden fazla sahih rivayet zikredildiğinde bunlar arasında bir tercihte bulunulması durumunda Hadis Usûlü ilkeleri çerçevesinde hareket edilmesi gerekmektedir.⁵⁵

Bu genel bilgilerden sonra şimdi de İbn Âdil'in kitabında esbâb-ı nüzûl ilmi ile ilgili hangi bilgilere yer verdiğine bakalım. İbn Âdil *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* adlı eserinde Esbâb-ı Nüzûl ilmi ile ilgili birçok rivayet aktarmakta ancak salt bir aktarım yapmayıp zaman zaman da bunlarla ilgili tercih ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Onun esbâb-ı nüzûl rivayetlerini "İtibar lafzın umûmiliğinedir sebebin hususiliğine değildir."⁵⁶ kaidesi çerçevesinde değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Nisâ sûresi 22.⁵⁷ ayetin tefsirinde İbn Abbas ve müfessirlerin çoğunluğu Cahiliyye döneminde ölen babalarının eşleriyle evlenme âdeti nedeniyle indirildiğini belirttikten sonra bu ayette kast edilen ile Esbâb-ı Nüzûl bilgisinin aynı içeriğe sahip olduğunu ve böyle olması gerektiği konusunda icmâ olduğu görüşündedir.⁵⁸ Böylelikle onun geçmişte bu mesele üzerinde oluşan fikir birliğine muhalif bir yaklaşım sergilemediğini görmektedir.

O rivayetleri genellikle peş peşe ve kaynağını da vererek zikretmekte bazen de rivayetler hakkında kendi görüşünü belirtmektedir. Örneğin Bakara sûresi 164.⁵⁹ ayetinin iniş sebebi ile ilgili ilk olarak Mekke müşriklerinin Hz.

⁵² Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/367.

⁵³ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/107.

⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 10; Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/108.

⁵⁵ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubî'l-'Arabîyye, 1376/1957), 1/29; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/121-122; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûlün Kur'an Tefsirindeki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (14 Ocak 2014), 15.

⁵⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/110; Abdülvehhâb Hallâf, *'İlmi usûlû'l fıkḥ* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Kalem, ts.), 181.

⁵⁷ "وَلَا تُكْخُوا مَا نَكَحَّ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَشَاءَ سَبِيلًا" Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025).en- Nisâ 4/22-23

⁵⁸ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 6/273.

⁵⁹ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاختلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَخْبَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَضْرِيفِ الرِّيحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ "Kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır. " el-Bakara, 164

Peygamberden Allah'ı vasf etmesini istemeleri üzerine bir diğer rivayete göre de yine Mekke müşriklerinin Yahudilerden Hz. İsa ve Hz. Mûsâ'nın hangi mucizeler getirdiğini öğrendikten sonra Hz. Peygambere "Allah'a dua et de Safâ tepesini altına çevirsin" tarzındaki isteklerine cevaben indirildiğini belirterek İbn Abbas, Atâ, Mesrûk gibi sahabe ve tabiûndan isimleri kaynak olarak zikretmekte ancak müellifin rivayetlerle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadığını ifade edebiliriz.⁶⁰

İbn Âdil'in, ayet ile ilgili yorumunu desteklemek amacıyla da Esbâb-ı Nüzûl rivayetini delil⁶¹ olarak kullandığını Bakara sûresi 229. ⁶² ayetinin açıklamasında görmekteyiz. O Bakara sûresi 261. ⁶³ ayetinin Osman b. Affan ve Abdurrahman b. Avf'ın durumları ile ilgili indirildiğini belirtmektedir. Müellif, ayetin kimin hakkında indirildiği bilgisini sebep-i nüzûl rivayetine dayandırmakta ancak herhangi bir isme atıfta bulunmamaktadır.⁶⁴ Nisâ 69.⁶⁵ ayetin tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl rivayetini aktardıktan sonra bunun sıhhatini inkar etmenin mümkün olmadığını ancak bu durumun/sebebin husûsiliğinin lafzın umûmîliğine⁶⁶ engel olamayacağı kanaatini taşımaktadır. Bu açıklamasından hareketle İbn Âdil'in yanlış anlaşılma/yorumlama ihtimali bulunan yer ve durumlarda detaylı açıklamalara yer verdiğini söyleyebiliriz.

İbn Âdil, Esbâb-ı Nüzûl rivayetini aktarırken bazen de bir hadis eserin ismini vermekte ve bu rivayeti aldığı râviyi de belirtmektedir. Buradan hareketle onun konuyla ilgili naklettiği bilgilerin aslî kaynaklardaki yerlerine işaret ettiğini⁶⁷

⁶⁰ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 3/116-117.

⁶¹ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 4/141.

⁶² *الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَمَنْ سَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سُيْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ* "Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzelliikle serbest bırakmak gerekir. (Eşlerin) Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mihirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için bir meblâğ vermesinde taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır, öyleyse onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir." "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). el-Bakara 2/229

⁶³ *مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ خَبَّةٍ أَلْقَيْتَ سِنْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ شَجَرَةٍ مَائَةٍ خَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ* "Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir." "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025), el-Bakara 2/261.

⁶⁴ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 4/377.

⁶⁵ *وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا* "Kim Allah'a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır!" "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). en-Nisâ 4/69-70

⁶⁶ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 6/476.

⁶⁷ İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 19/184.

söyleyebiliriz. Müellif, En'âm sûresi 122.⁶⁸ ayetin nüzûl sebebi olarak kimin hakkında indirildiği ile ilgili rivayetleri naklettikten sonra ayetin umûmî⁶⁹ olduğunu delil olmadan tahsîs⁷⁰ yapılamayacağını⁷¹ belirtmektedir. Onun bazen konuyla ilgili usûlî tartışmalara değindiğini de görmekteyiz. Müfessir, bazen de aktardığı rivayetleri tenkit etmekte ve salt bir aktarım yapmamaktadır. Mesela o Hâc sûresi 52.⁷² ayetinin iniş sebebi olarak aktarılan Garânik olayı ile ilgili rivayetleri aktarmakta ve bu olayın tevâtür derecesine ulaştığını ancak Haber-i Vâhid'in akli, mütevâtir nakli delillere muarız olamayacağını ve bu konuda aktarılan rivayetlerin kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır.⁷³

İbn Âdil'in tefsirinde Kur'an'ın dış bağlamı ile alakalı olan esbâb-ı nüzûl'e dair birçok rivayetin yanı sıra onun iç bağlamını konu edinen Münâsebâtü'l-Kur'an ile ilgili de nakiller ve çıkarımlar yer almaktadır. Şimdi de onun tefsirindeki Münâsebâtü'l-Kur'an'a dair örneklerine bakalım.

2.2. İbn Âdil'in Tefsirinde Münâsebâtü'l-Kur'an

Münâsebet sözlükte ortak yönlerin bulunması, karâbet⁷⁴ ve bir şeyin başka bir şeye benzerliği⁷⁵ anlamlarına gelmektedir. el-Bikâî, Münâsebâtü'l-Kur'an ilmini Kur'an'daki ayet ve sûreler arasındaki bağlantıyı bilmeye yarayan, Belâğat ilminin inceliklerini içeren bir ilim olarak tarif etmektedir.⁷⁶ Münâsebâtü'l-Kur'an terkinin ayetlerin ve sûrelerin kendi aralarındaki yakınlıklarını/bağlantılarını inceleyen ilim⁷⁷ diye tarif edebiliriz.

⁶⁸ أَوْ مَن كَانَ مِثْلًا فَاحْتَبَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
“Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkmayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlerle yaptıkları böyle güzel gösterilmiştir.” “Kur'an Yolu” (Erişim 24 Ocak 2025). el-En'âm 6/122

⁶⁹ Fıkıh Usûlü terimi olarak ‘Amm: Tek vaz’ ile tek bir manayı göstermek amacıyla konmuş olan ve belirli bir miktarla sınırlı olmayan bu mananın üzerinde gerçekleştiği bütün fertlerini kapsayan lafızdır. Örneğin; hırsız kelimesi gibi. Abdülvehhâb Hallâf (1375), ‘İlmi usûlü'l fıkıh, Suudi Arabistan: Dâru'l-Kalem, ts., 181.

⁷⁰ Fıkıh Usûlü terimi olarak Tahsîs: Tek ferde delalet etmesi için konulmuş lafızdır. Örneğin; Muhammed kelimesi gibi. Hallâf, ‘İlmi usûlü'l fıkıh, 191

⁷¹ İbn Âdil, el-Lubâb fî 'ulûmi'l-Kitâb, 8/408.

⁷² وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ
Senden önce hiçbir resul ve nebî göndermedik ki, o bir temennide bulunduğu anda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir. “Kur'an Yolu” (Erişim 27 Ocak 2025). el-Hâc 22/52-55

⁷³ İbn Âdil, el-Lubâb fî 'ulûmi'l-Kitâb, 14/118.

⁷⁴ Zebîdî, Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs, 4:265.

⁷⁵ Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvî'nî İbn Fâris, Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 5:423.

⁷⁶ Ebu'l-Hâsen İbrâhîm b. 'Omer el-Bikâî, Nazmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1404/1984), 1/18.

⁷⁷ Menn'a b. Halil el- Kattân, Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an, 96; “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 03 Aralık 2024).

Öncelikle ayet ve sûreler arasındaki bağlantının varlığı ile ilgili mevcut veriler Esbâb-ı Nüzûl'de olduğu gibi Hz. Peygamber ve sahabeden gelen nakillere dayanmamaktadır. Bu sebeple Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi müfessirin akli çıkarımına,⁷⁸ bu konudaki çalışmasına ve yoğunlaşmasına⁷⁹ dayanmaktadır. Bu ilmin temelinde Kur'an'ın nazım ve i'câz yönünden mükemmel/eşsiz olduğu anlayışı bulunmaktadır. Dirayet yöntemi ile kaleme alınan tefsirlerde konuyla alakalı yorumlara sıklıkla yer verildiğini söyleyebiliriz.

Ayetler arasındaki anlamsal bağlantıdan ilk bahseden kişi Ebû Bekir en-Neysâbûrî (ö. 324/936) dir. O ayetleri açıklarken “Bu ayetin hikmeti nedir, niçin bu sûrede geçmektedir?” anlamında sorularla ayetler arasındaki anlamsal bağlantıyı açıklamaya çalışmıştır.⁸⁰ Münâsebâtü'l-Kur'ân konusunda müfessirlerin hepsinin aynı düşüncede olmadıklarını biliyoruz. Bazıları bu ilmin gerekli olduğu görüşünü savunurken bazıları da gereksiz olduğunu savunmaktadır. Müelliflerin çoğu bu ilmin gerekliliğine vurgu yapmışlar ve Râzî (ö. 606/1210) gibi eserlerinde genişçe yer vermişlerdir. Ancak İzzeddin b. Abdüsselam (ö. 660/1262) vb. İslam âlimleri de bu konuda menfi bir tutum sergilemişler ve bu ilimle uğraşmanın gereksiz olduğunu ifade etmişlerdir.⁸¹

Müfessir İbn Âdil de *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* adlı eserinde yeri geldikçe ayetler ve sûreler arası anlam bağlantılarına yer vermiş ve bu husustaki açıklamalarını ayrı başlıklar altında ele almıştır.⁸² İbn Âdil'in Münâsebâtü'l-Kur'ân ile ilgili yorumlarını genellikle Râzî'ye dayandırıldığını ancak zaman zaman başka müelliflerin değerlendirmelerine de yer verdiğini görmekteyiz. Bakara Sûresi 253.⁸³ ayetin önceki ayetle irtibatını Ebû Müslim'in görüşüne atıfla aktarmaktadır. Örneğin, Ebû Müslim, önceki ayette, geçmiş kavimlerin peygamberlerine yaptıklarının hatırlatıldığını; bunun da Hz. Peygamberi teselli etme anlamı taşıdığını ifade etmiş ve böylece anlam yönünden önceki ayetle irtibat kurmuştur.⁸⁴

⁷⁸ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/131.

⁷⁹ Bîkâ'î, *Naẓmu'd-düer fî tenâsubi'l-âyeti ve's-süver*, 1/18.

⁸⁰ Süyûtî, *el-Itkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3/370.

⁸¹ Süyûtî, *el-Itkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3/370.

⁸² İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 2/497; İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 18/492.

⁸³ تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَفْتَنَّا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَفْتَنَّا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَفْتَنَّا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَفْتَنَّا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ
O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya açık deliller verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs'ile destekledik. Allah dileseydi elçilerin ardından gelen insanlar, kendilerine bunca açık delil geldikten sonra birbirine düşüp savaşımlardı; lâkin farklı yollara yöneldiler. Bu sebeple kimileri iman etmiş, kimileri de inkâr etmişlerdir. Allah dileseydi aralarında savaşımlardı fakat Allah dilediğini yapar. “Kur'an Yolu” (Erişim 24 Ocak 2025). el-Bakara 2/253

⁸⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 2/497.

Müfessirin ayetler arasında mevcut olan anlam irtibatını kendi ihtihadına göre de yaptığını görmekteyiz. Bu bağlamda onun konuya ilişkin tutumunu görmek açısından İnfitâr sûresine yaptığı yorumunda görmek mümkündür. Sûrenin ilk 5⁸⁵ ayetinde kıyametin kopuşu, Haşr ve yeniden dirilmenin gerçekleşmesi ve nasıl gerçekleşeceği ile ilgili anlatımlar yer almaktadır. İbn Âdil aynı sûrenin 6-8⁸⁶ ayetleri ile ilk beş ayet arasındaki anlam uyumuna dikkat çekmekte, bunun aklen ve naklen meydana geleceğinin delillendirildiğini belirtmektedir.⁸⁷ Müellif, Bakara sûresi 130.⁸⁸ ayetinin önceki ayetlerle anlam birlikteliğine *Faslu'n fi Münâsebâtü'l Âyeti mâ Kablehe* başlığı altında önceki ayetlerde Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmesinden, duasından bahsedildiğini bu ayette de onun yaşadığı yerel halka seslenildiğini belirterek ayetler arasındaki konu bütünlüğüne dikkat çekmektedir.⁸⁹

İbn Âdil tefsirinde sadece ayetler arasında var olan anlamsal bağlantılarla yetinmeyip bazen de sûreler arası münasebete değinmektedir. Mesela o Zâriyât sûresinin baş tarafını bir önceki Kâf sûresinin sonuyla ilişkilendirmektedir. Kâf sûresinin sonundaki ayetlerde Haşr ile ilgili delillere yer verildiğini⁹⁰ Zâriyât sûresinin başındaki ilk ayetlerle⁹¹ irtibatlandırmaktadır. Müfessir eserinde sadece art arda gelen sûreler arası uyumlu birlikte farklı sûreler arasında da bağlantı kurduğu da olmaktadır. Örneğin o Sâd⁹² ile Kâf⁹³ sûrelerinin her ikisinin harf ile başlayıp sonrasında Kur'an'a yemin edildiğinden hareketle aralarında bir anlam uyumu olduğunu belirtmektedir.⁹⁴ Böylece Kur'an'ın hem sureleri ve hem de ayetleri arasındaki anlam irtibatını ve uyumunu açıklamaya gayret etmektedir.

⁸⁵ إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ عَلِمْتَ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ Gökyüzü yarıldığında; Yıldızlar dağılıp saçıldığında; Denizler taştığında; Kabirlerin altı üstüne getirildiğinde; Her insan dünyada neleri yaptığını, neleri de yapmadığını anlayacaktır. Kur'an Yolu" (Erişim 27 Ocak 2025). el-İnfitâr 82/1-5

⁸⁶ يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَاكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ Ey insan! Yüce rabbin hakkında seni yanılıp aldatan ne oldu? O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi Terkibini de dilediği gibi yaptı. "Kur'an Yolu" (Erişim 27 Ocak 2025). el-İnfitâr 82/6-8

⁸⁷ İbn Âdil, el-Lubâb fi 'ulûmî'l-Kitâb, 20/196.

⁸⁸ وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ Kendine cahilce kötülük edenden başka kim İbrahim'in getirdiği dini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır. "Kur'an Yolu" (Erişim 18 Mart 2025). el-Bakara 2/130s

⁸⁹ İbn Âdil, el-Lubâb fi 'ulûmî'l-Kitâb, 2/497.

⁹⁰ يَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ "Yerküre kendilerinden ayrıлып paramparça olduğu gün göz açıp kapayıncaya kadar (o seslenene yöneleceklerdir); bu bizim için çok kolay bir toplamdır." "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). el-Kâf 50/44

⁹¹ "Savurdukça" وَأَنَّ الْبَيْنَ لَوْ أَفْقٌ وَالْجَاثِلَاتُ ذُرًّا فَالْحَامِلَاتُ وَفُرًّا فَالْجَارِيَاتُ يُسْرًا فَالْمُقْسِمَاتُ أَمَّا إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ savuranlara, yükü taşıyanlara, kolaylıkla akıp gidenlere, işleri taksim edenlere andolsun ki size vaad edilen şey kesinlikle doğrudur ve son yargılama mutlaka gerçekleşecektir." "Kur'an Yolu" (Erişim 24 Ocak 2025). ez-Zâriyât 51/1-6

⁹² ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ "Sâd. Öğüt ve uyarı dolu Kur'an'a andolsun." "Sâd Suresi Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 18 Mart 2025). Sâd 38/1

⁹³ ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ "Kâf. Şanı yüce Kur'an'a yemin olsun!" "Kur'an Yolu" (Erişim 18 Mart 2025). Kâf 50/1

⁹⁴ İbn Âdil, el-Lubâb fi 'ulûmî'l-Kitâb, 18/4.

Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle İbn Âdil'in hayatı, ilmî şahsiyeti ve akademik çevresi ele alınmış; aldığı dersler, kendisinden ders alan talebeleri ve ilmî geleneğe katkıları incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, kaynaklarda yer alan İbn Âdil'in ölüm tarihi olarak kabul edilen hicrî 880 yılının hatalı olduğu ancak hicrî 8. asrın sonlarında vefat ettiği kanaatine varılmıştır.

İbn Âdil'in *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* adlı tefsiri incelendiğinde, eserin Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân ilimlerine önemli ölçüde yer verdiği tespit edilmiştir. Müfessir, Kur'an'ın iniş sebeplerine ilişkin rivayetleri aktarırken, bu rivayetleri doğrudan sunmakla kalmamış, zaman zaman eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek doğru yorumların okuyucuya ulaşmasını amaçlamıştır. Bununla birlikte, eserde bir ayet hakkında Esbâb-ı Nüzûl'e dair birden fazla rivayetin aktarılması ve müellifin bu rivayetler arasında bazen açık bir tercihte bulunmaması, okuyucu açısından belirli bir veri karmaşıklığına yol açmakta ve hangi rivayetin daha sahih olduğu konusunda tereddütlere sebebiyet vermektedir.

Tefsirde dikkat çeken bir diğer husus ise müfessirin Münâsebâtü'l-Kur'ân çerçevesinde sûreler ve ayetler arasındaki ilişkilere dair yaptığı değerlendirmelerdir. İbn Âdil, ayetler arası bağlamı ele alırken kendi içtihadına dayalı çıkarımlarda bulunmuş ve bu bağlamda klasik tefsir geleneği içinde özgün bir bakış açısı geliştirmiştir.

Sonuç olarak, İbn Âdil tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl ve Münâsebâtü'l-Kur'ân'ı bütüncül ve sistematik bir şekilde ele almadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu ilimlere dair içerdiği zengin malzeme ve müellifin özgün yorumları, eseri bu alanlarda önemli bir kaynak haline getirmektedir. Tefsirin rivayet temelli yapısı ve müellifin eleştirel yaklaşımı, dönemin rivayet merkezli tefsir anlayışına ışık tutarken, aynı zamanda klasik ve modern tefsir yöntemleri açısından da kıymetli bir inceleme alanı sunmaktadır.

Kaynakça

- Adil Nüveyhîd. *Mu'cemu'l- müfessirin (min sadri'l-İslâm hatte el-asr el-hâdir)*. 2 Cilt. Beyrut, 1988.
- Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed el-Ednevî. *Tabakâtü'l-mufessirin*. thk. Suleymân b. Şâlih el-Hazzî. Suudi Arabistan: y.y., 1417/1997.
- Ahmet Özel, "İbn Adil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 10 Ocak 2024).
- Baş, Erdoğan. "Kur'an ilimlerinin doğuşu ve tarihi gelişimi (ilk dört asır)". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*.

- Bikâî, Ebu'l-Hasen   br  h  m b. 'Omer. *Nazmu'd-durer f   tenâsubi'l-  y  ti ve's-suver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kit  b  'l-  sl  m  , 1404/1984.
- Biri  k, Abdulhamit. "Kur'an âlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu". *  sl  m   Araştırmalar XIX/1 [  sl  m     limlerde Terminoloji Sorunu-I]* (2006), 29-44.
- Cerrahoğlu,   sma  l. *Tefsir Usulü*. Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Demirci, Muhs  n. "Esbâb-ı Nüzûlün Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Marmara   niversitesi   lahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (14 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.56448>
- Demirci, Muhs  n. *Tefsir Usulü*. M.  .   lahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.
- Fâsî, Eb     -   b Mu  ammed b. A  med b. 'Al   el-Fâsî. *Zeylu't-takyîd f   ruv  tu's-sunen ve'l-esânîd*. thk. Kemâl Yûsuf el-    t. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutub  'l-  lmiyye, 1410/1990.
- Fidanboy, Ömer. "Hanbelî Gelenek   inde Kelâm Yöntemine Meyleden Bir   lim;   bn '  dil Ve Bazı Kel  m   Görüşleri". *Şarkiyat* 16/1 (30 Haziran 2024), 18-29. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1413069>
-   al  l b. A  med, Eb   'Abdurrahmân el-  al  l b. A  med el-Ferâhîdî *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Me  d   el-Ma  z  m   -   br  h  m es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hil  l, 1988.
- Hall  f, Abd  lveh  b. *'  lmi us  l  'l f  kh*. 1 Cilt. Suudi Arabistan: D  ru'l-Kalem, 2. Basım, ts.
- Hayrettin b. Muhammed b. Muhammed Ali b. Faris Zirikli Dime  sk  . *A'lam*. Eri  im 09 Ocak 2024. <https://waqfeya.net/book.php?bid=596>
-   bn '  dil, Eb   Haf   S  r  c ed-D  n 'Omar b. 'Al   b. '  dil el-Hanbel   ed-Dime  sk   en-Nu'm  n  . *el-Lub  b f   '  l  mi'l-Kit  b*. thk. '  dil A  med 'Abdulmevc  d - 'Al   Mu  ammed Mu'avvi  . 2 Cilt. Beyrut: D  ru'l-Kutub  'l-  lmiyye, 1419/1998.
-   bn F  ris, Eb  'l-H  seyn A  med b. F  ris el-K  zv  n  . *Mu'cemu me    y  s  'l-lu   a*. thk. 'Abdussel  m Mu  ammed H  r  n. 6 Cilt. b.y.: D  ru'l-Fikr, 1979.
-   bn Humeyd el-Necd   el-Mekk  . *Kit  b-ı es-sehab  'l-v  bile ala dar  ih  'l-Han  bile*. 1996. Eri  im 21 A  ustos 2024. <https://shamela.ws/book/144222>
- Kütüb Çelebi, Mu   af   b. 'Abdullâh H  c     al  fe. *Ke    'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Mu  enn  , 1941.
- Keleş, Bahattin. "Selçuklu Medreseleri ile Meml  k Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları* (Dergi) 190 (2011), 195-207.
- Kur'an Yolu*. Erişim 24 Ocak 2025. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Mahmud Rızk Süleyman. *el-Edeb  'l 'arabiyyü ve t  arih  h   f   asr-i Memâlik ve Osmâniyyîn ve'l-asr-  l hadîs*. 1 Cilt. Dar Al-Kütüb Al-  lmiyah, 1957.
- Menn  a b. Halil el- Kattân. *Mebâhis f   'ölümi'l-Kur'an*. 1 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 2000.
- M  r  ef Abdülcebbar Saka. *el-Cedid f   tercümet-i   bn Adil ed-Dime  sk   el-Hanbeli sâhib-   tefsir-il-lubâb min '  l  mu'l-Kitâb*, ts.
- Ömer Rıza K  hhale. *Mu'cemu'l-müellifin*, 1993. https://archive.org/details/03_20210614_202106

- Subhi es- Sâlih. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-'Ilm lil-Melâyin, 2000.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Miṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Şemsuddîn es-Seḥâvî, Ebû'l-Ḥayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed. *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Ḥayâh, ts.
- Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nisâbûrî el-. *Esbâbu'n-nuzûl*. thk. 'İşâm b. 'Abdilmuḥsin el-Ḥumeydân. b.y.: y.y., 1412/1992.
- Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû 'Abdullâh Yâḳût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1995.
- Yıldırım, Akif. *Tefsir Usûlü'nün Mahiyeti Eser Özelinde Dönem Mukayesesi*. Dby Yayınları, 2021.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdîr eş-Şâfi'î ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubî'l-'Arabiyye, 1376/1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Mısır: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.